

НАВЛИЗАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО В ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Виолина Трайчева¹

THE PENETRATION OF THE CHRISTIANITY IN DIOCLETIANOPOLIS

Violina Traycheva

Abstract: The present paper research the question of the penetration of the Christianity in Diocletianopolis. The period concerns the time between the emergence of the late antique city of Diocletianopolis and the middle of V c. The study is realized by using the references of the Christian temple architecture of the city. The author discusses the information of the emergence of the Christian temples in the late antique city, some problems in the historiography and in addition provides new questions and views.

The high concentration of the Christian basilicas in the territory of one city makes it possible to be concluded that there was a highly developed Christian community in Diocletianopolis. In summary, it could be written that one of the earliest basilicas in the late antique city is Basilica No. 4a, as the primary building is dated in the middle of/the second half of IV c. Another basilica, which is a part of this period, is the primary building of Basilica No. 3. Basilicas No. 2, 5 and 8 are dated in the first half of V c. It could be noted that the earliest Christian temple of the interior of the city is Basilica No. 2.

Keywords: Christianity, Christian basilica, Late Antiquity, Diocletianopolis.

Настоящият текст разглежда навлизането на християнството в Диоклецианопол. Хронологическата рамка обхваща периода от зараждането на града до средата на V в. За целта на работата проучването се опира върху данните от храмовата архитектура в пределите

¹ **Виолина Трайчева** – магистър към катедра „Археология“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, e-mail: violinanik@gmail.com

на града. В хода на изложението ще бъде обобщена информацията по темата от разглеждания период, ще бъдат представени някои проблеми и поставени нови въпроси и виждания.

Останките на древния град Диоклецианопол се намират в пределите на днешния град Хисаря. Това е район, известен още от древността със своето термоминерално находище и точно заради това тук възниква и се развива селищен живот още през новокаменната епоха. Към края на ранножелязната епоха (VI в. пр. Хр.) тук вече е имало тракийско селище, което се развива и през елинистическата епоха (още през IV в. пр. Хр.). През римската и ранновизантийската епоха тракийското селище около минералните бани прераства в голям град. Името на града води към името на императора, който се свързва с неговото издигане в градски статут, като това е император Диоклециан (Маджаров 2002, 199). Статутът на по-ранното селище все още не може да се определи ясно – тоест води се дискусиата дали става въпрос за отделен град, или за село, което се е намирало в територията на Филипопол. Писмените извори за града са малко, но дават възможност да се извлече доста информация за него. Исторически документирана е важноста на града в пътеводителя на древногръцкия хронист Хиерокъл, творил по времето на император Юстиниан I (527–565 г.). В списъка на градовете, споменати от античния автор, Диоклецианопол е поставен на трето място след Филипопол и Августа Траяна (ГИБИ II 1958, 89). Този факт е красноречив за значимостта на града в селищната структура на провинция Тракия. Друг важен показател за значимостта му през епохата на Късната античност е, че той е и църковно средище и седалище на епископ. Доказателство за това е мащабното църковно строителство. Досега за периода на цялата Късна античност (IV–VI в.) са открити 10 раннохристиянски базилики, а към периода, разглеждан в този текст, спадат 6 от тях. Друго доказателство са епархийските списъци от VII до X в., които отразяват по-ранен период. В тях Диоклецианопол се сочи като едно от епископските седалища, подчинени на филипополския митрополит (ГИБИ III 1960, 184, 187–188, 196). Прави впечатление, че името на града стои винаги на първо място по реда на споменаването на епископите. Имената на епископите на града се срещат често и в протоколите на вселенските събори. Това озна-

чава, че е бил най-важният и най-големият епископски център, подчинен на Филипопол (Маджаров 2002, 200). Това се допълва и от архитектурата на раннохристиянските храмове, които са с големи размери. В някои от тях има засвидетелствани синтрон, което навежда на мисълта, че е протичала литургия, водена от епископ. Трябва да се отбележи обаче, че все повече се налага тезата – наличието на синтрон в базилика не задължително означава, че на това място епископ е водил литургия. Тази теза има своите основания, още повече, че в Диоклецианопол това не е единствената базилика със синтрон. Но дори да приемем, че синтронът невинно се свързва с литургия, водена от епископ, трябва да се отбележи, че това е може би най-голямата базилика в града (базилика № 2). Също така не трябва да се подминава фактът, че при част от базиликите са засвидетелствани архитектурна декорация и украса по стените, известни като част от откритите храмове по време на разкопките, които също влизат в полза на тезата за литургии, водени от епископ.

Проследяването на хронологическото развитие на базиликите в Диоклецианопол показва, че там християнството е проникнало рано. В допълнение към това той е един градовете в Тракия с една от най-ранно датирани базилики. Това е базилика 4а (Маджаров 1993, 178, обр. 142) – интересна и с друга своя особеност, която се среща и при други базилики от града. Забелязва се, че при три от християнските сгради на Диоклецианопол има приемственост с по-ранни римски такива. При две от сградите не се вижда толкова пряка приемственост, защото базиликите не използват изцяло архитектурния план на по-ранната сграда. Такава е базилика № 1 (Маджаров 1993, 174, обр. 127), където става въпрос за по-стара казармена сграда. При базилика № 2 (Маджаров 1993, 176, обр. 135, фиг. 3.) се знае само, че се намира над по-стара римска обществена сграда, това е и случаят при който най-малко се използват елементи от архитектурния план на по-старата сграда, само два зида. И при двата случая по-ранните сгради се датират през IV в., а тяхното разрушаване се свързва с хунските нашествия. Изграждането на двете базилики се поставя в V в., но при базилика № 1 има архитектурен белег (тристенната апсида), който дава възможност да се датира по-точно около средата на века, даже и след това. Докато при базилика № 2 няма

такъв белег и тя се поставя в по-широк диапазон от време – в първата половина на V в. Третият случай на приемственост е при базилика № 4 (Маджаров 1993, 178, обр. 142, фиг. 1.), която има два строителни периода, различавани в литературата като 4а и 4б (Маджаров 1993, 136). Само първият строителен период (4а) попада в хронологическата рамка до средата на V в. и заради това ще разгледаме само него. Следващият се поставя след средата на V в. Случаят е по-интересен, защото това е сградата, която в българската научна литература се представя като един от най-ясните и точни примери за приемственост между езическо светилище и по-късна раннохристиянска сграда. Тезата идва донякъде от мнението, че първоначално не става въпрос за трикорабна базилика, а за еднокорабен храм. Според тази теза към правоъгълния план на по-старата сграда просто е добавена апсида и така се е получила раннохристиянска църква (Цончев 1937, 165–166). През втория строителен период на базиликата (4а) наосят вече е разделен от колони, поставени върху разрушените антични зидове. Построена е и нова апсида, а старата е оставена за подпорна стена. Тази предполагаема по-стара апсида обаче също създава полемики, защото е възприемана от някои изследователи и като синтрон. Сградата няма притвор, като това не е толкова често срещано архитектурно решение в пределите на провинция Тракия, макар че има и други такива примери. Причина затова е използваният архитектурен план на по-старата сграда. От него са запазени в субструкция два успоредни зида, градени с ломени камъни и бял хоросан. В западния си край зидовете също имат продължение под прав ъгъл на север и юг. Тези продължения както в източна, така и в западна посока са пресечени от зидовете на по-късно изградената базилика 4а. На 2,10 м от западния зид на базилика 4а са разположени два полукръга, свързани конструктивно с надлъжните зидове на първоначалната постройка. Зидовете им отвътре са измазани с хоросан, а в единия са открити кости от животни и най-важното – бронзова монета, която се датира в първата половина на IV в. Вероятно те са две срещуположно стоящи кръгли ниши, принадлежащи на първоначалната постройка. Между двата надлъжни зида на постройката е запазен отчасти тухленият ѝ под, поставен върху здрава хоросанова подложка. Според проучвателите обаче тези кости не са принад-

лежали на по-старата сграда, а са били поставени там след нейното разрушение (Цончев 1937, 165). Определянето на тази по-ранна сграда като светилище, макар и сигурно, и давано като пример и паралел на повечето такива случаи, може да се дискутира. Най-малкото не са открити никакви следи от почитането на някакво божество или божества. Няма открити оброчни плочки, посвещения или дарове. Дори да приемем, че става въпрос за светилище, не можем да бъдем сигурни с кое божество можем да го свържем. Тезата за представлява светилище не трябва да се отхвърля напълно, но също така не трябва да се смята за толкова меродавна.

Друга интересна специфика, която може да се забележи при разглеждането на базиликите, е тяхното местоположение. Като изключим базилики № 1 и 2 при останалите четири се вижда, че те се намират извън пределите на укрепения град и около тях възникват квартали, както е случаят с базиликите № 4а и 5. А при останалите два случая – № 3 и 8, освен квартали, са засвидетелствани и некрополи. При базилика № 3 (Маджаров 1993, 177, обр. 136) се намира най-големият от регистрираните досега некрополи в Диоклецианопол. Той включва четири засводени гробници и множество зидани с тухли гробове. Откритите гробници са солидни съоръжения със зидани гробни легла, представители на римската гробна архитектура. Ориентацията на гробовете е изток–запад и липсата на живопис в гробниците дават основание те да се отнесат към преходния период – втората половина на IV в., когато е била изоставена римската фрескова гробна украса и не е била възприета напълно християнската с характерните за нея образи на светии, кръстове и пр. Гробници № 4 и 5 от този некропол са по-представителни със своите размери. И в двете има повече от едно погребение. Няма открити фрески, като гробница № 5 е била ограбена, но все пак в пресятата пръст са открити: златен пръстен с розета, златно мънисто и сребърна карфица. И двете гробници са определени като раннохристиянски заради ориентацията им и заради позата на погребаните. Базиликата и некрополът се датират във втората половина на века, което показва че те са свързани. Докато кварталът, образувал се около базиликата, се появява по-късно, през втория ѝ строителен период (Цончев, 1960, 36–43). Точно заради това тази църква може да се определи като гро-

бишна. Докато базилика № 8 (Маджаров 1993, 181, обр. 150) по-скоро е изградена, за да обслужва хората, които са посещавали банята в местността „Момина баня“ и квартала, който е възникнал край нея около началото на V в. Въпреки че базиликата може да се определи като енорийска, все пак трябва да се отбележи, че около нея е открита гробница, която не е използвана, и един единичен гроб.

Може да се каже, че повечето от базиликите в Диоклецианопол стават център на нововъзникнали квартали. Това показва значението на християнството в града в началото на V в. Прави впечатление и друго – само две базилики се намират в пределите на града. Едната базилика, № 1, може да се определи като войнишка поради своето местоположение, докато базилика № 2 се счита, че е най-голямата по-размери и най-богатата по архитектурно-художествено оформление от откритите досега раннохристиянски базилики в Диоклецианопол.

При базиликите от Диоклецианопол се наблюдават много прилики, но и известни разлики при архитектурните елементи. С изключение на църквите № 1 и 4а, на всички останали апсидите са полукръгли, на № 1 е тристенна, а на № 4а е подковообразна. Но тази на църква № 1 се смята и за по-късна и даже нейната дата може да минава границата на средата на V в. При базилика № 3 интерес представлява втората, концентрично разположена, ниска стена с полукръгла форма в северната половина на апсидата, която се намира на разстояние 1 м от стените на апсидата, така че между тях се образува коридор (deambulatorium), като друг такъв случай не е открит в града. Наосите на базиликите са трикорабни, само базилика № 1 е двукорабна, но това се дължи на спецификата на местоположението ѝ. Забелязва се тенденция на еднопространствени притвори, само базилика № 4а е без притвор, защото става въпрос за приемственост от по-ранна сграда. Повечето базилики имат открит двор. Както се вижда, базиликите в Диоклецианопол имат огромни прилики помежду си, а разликите са само при определени единични случаи, които се дължат на спецификите на приемствеността от по-ранните сгради, върху които са построени. Това показва, че в града има определен тип архитектурен план на църковни сгради, който се е спазвал в този хронологически отрязък.

Базиликите в Диоклецианопол са с богата архитектурна декорация, свидетелство за това са откритите многобройни части от олтартната преграда във всяка от раннохристиянските сгради. Те могат да бъдат гладки и неорнаментирани. Срещат се и такива с орнаментация. Например при сграда № 1 са открити части от олтарна преграда с розети и кръстове. В две от сградите са открити части от олтарни маси, в № 1 и 3 – първата е без украса, а при втората има украса, която се състои от издълбан кръст с раздвоени краища. В базилика № 3 е открита и сребърна кутия – мощехранилница. Тя е продълговата, с полуцилиндрично извити тесни страни, изкована е от сребърен лист. Капакът е издут в средата и е изработен от малко по-тънък лист. Отвън на едната дълга страна е връзано с острие “*θυρς μαρς*”. Първата част може би е съкращение на *θυρς* – ‘кутия, отделение и преграда’, а втората е съкращение от Мария, Мавър или дума като “*μαρτυριον*”, но тя се датира в по-късен период. Името на базиликата е „Свети Стефан“, както се разбира от по-късен надгробен надпис, открит в същата базилика, датира по-късно на база на термина „протектор“, който се среща в надписа. Откритият реликварий води към идеята, че в него може да са били поставени мощи на архидякон и свети мъченик Стефан. Ако това твърдение се приеме за истина, трябва да се проследи агиографската легенда, която гласи, че останките са открити и пренесени до Рим през 417 г. и са положени в църквата „Сан Лоренцо Фиори ле Мура“. Ако това е вярно, съответно следва реликварият да бъде датиран през V в. (Minsev 2003, 38).

Когато се говори за вътрешната декорация на базиликите, трябва да се споменат и откритите фрески при някои от църковните сгради. При сграда № 1 не се среща описание на фреските, но се знае, че цялата е била покрита с такива. При базилика № 3 до апсидата са намерени късове хубава стенна мазилка с тъмнозелен цвят, навярно от цокъла на вътрешните стени. При базилика 4а при апсидата са запазени успоредни линии във формата на полукръгове. По вътрешната стена на базиликата, измазана с хоросан, са запазени слаби следи от стенопис от червена и черна боя, без да могат да се определят мотиви, но се предполага, че са били растителни.

На база на хронологията може да се каже, че една от най-ранните базилики изобщо на територията на Диоклецианопол е базилика № 4а, като първоначалната сграда се датира в средата или през втората половина на IV в. Друга базилика, която влиза в този хронологически обхват, е първоначалната сграда на базилика № 3. Като и при двете има по-късно престрояване на сградата след средата на V в. Базиликите № 2, 5 и 8 се датират първата половина на V в. Може да се уточни, че базилика № 2 е най-ранната във вътрешността на града.

Поради концентрацията на толкова базилики в пределите на един град, което не е често срещано явление, може да се заключи, че в Диоклецианопол има силно развита християнска общност. Също така всичките базилики са големи по размери и богати на декорация, което се вижда и от запазилите се, макар и малко, при повече от тях стенописи. Църковните сгради са изпълнявали различна служба, едни от тях са енорийски, покрай някои от тях се откриват големи некрополи, а други като № 1 са били построени, за да се ползват от войниците, охраняващи града. Други примери, които могат да бъдат приведени като свидетелство за ролята на Диоклецианопол като голям християнски център, са и трите надгробни плочи, имащи свой и не срещан другаде стил на писане, както и наличните реликвиари.

БИБЛИОГРАФИЯ

Маджаров 1993: К. Маджаров. Диоклецианопол. Том I. София. // **Madzharov 1993:** K. Madzharov. Diokletsianopol. Tom I. Sofiya.

Маджаров 2002: М. Маджаров. Новооткрит раннохристиянски култови сгради в Карловския район. – *Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите*. София, с. 87. // **Madzharov 2002:** M. Madzharov. Novootkrit rannohristiyanski kultovi sgradi v Karlovskiya rayon. – *Kriptohristianstvo i religiozen sinkretiz'm na Balkanite*. Sofiya, s. 87.

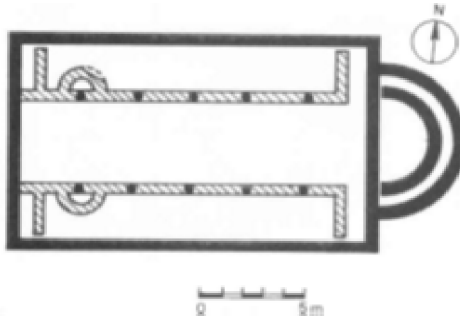
Хиерокъл 1958: Пътеводител – ГИБИ, 1958, Т. 3, с. 88–94. // **Hierokal 1958:** Patevoditel – GIBI, T. 3, s. 88–94.

Цончев 1937: Д. Цончев. Хисарските бани. – *ГПНБМ*, 1935–1936. София, с. 53–210. // **Conchev 1937:** D. Conchev. Hisarskite bani. – *GPNBМ*, 1935–1936. Sofiya, s. 53–210.

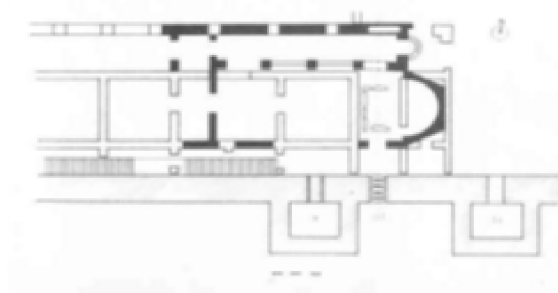
Notitiae episcopatum. ГИБИ III 1960, 184, 187–188, 196.

Minchev 2003: Minchev, A. Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4th–6th century AD). Varna.

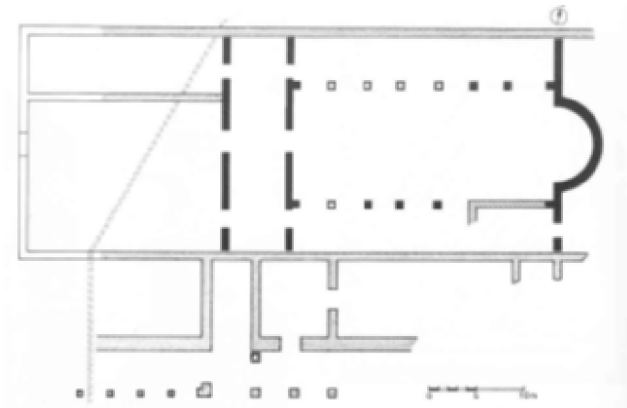
ИЗОБРАЖЕНИЯ

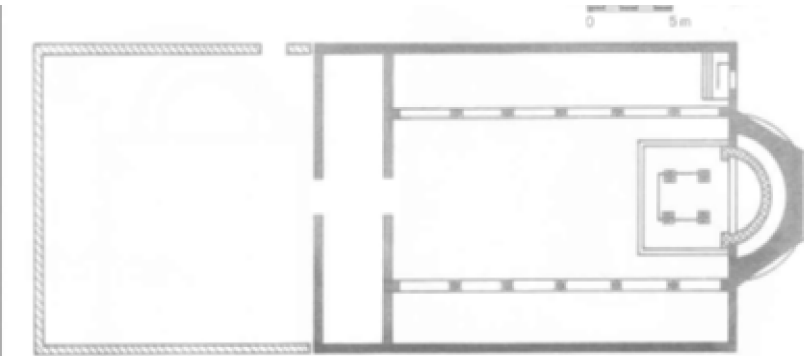
План на базилика 4a и светилището под нея (Маджаров 1993, 178)

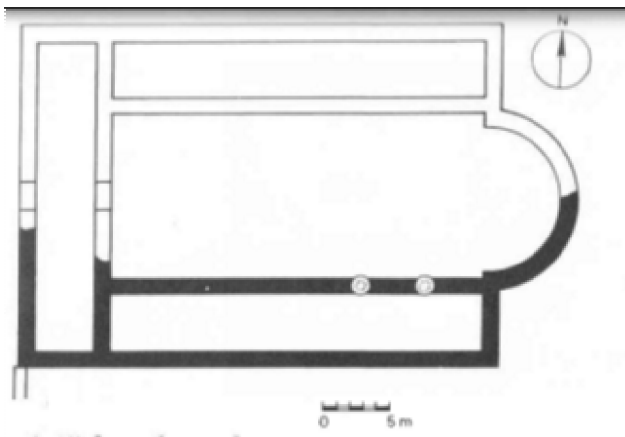
План на базилика №1 (Маджаров 1993, 178)

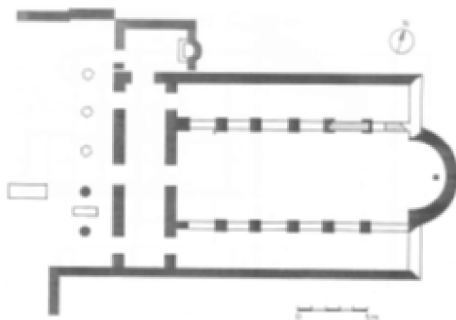
*План на базилика №2 в Диоклецианопол
(Маджаров 1993, 175, изоб.135)*

*План на базилика №3 в Диоклецианопол
(Маджаров 1993, 177, изоб.136)*

*План на базилика № 5 в Диоклецианопол
(Маджаров 1993, 179, изоб. 144)*

*План на базилика № 8 в Диоклецианопол
(Маджаров 1993, 181, изоб. 150)*